

BERECZKI GÁBOR

Kettős eredetű képzők a cseremiszenben

There are three kinds of suffixes of double origin in Cheremis. (i) Some derivational suffixes found in loanwords coincide with original Cheremis suffixes, which thus have two etymologies. (ii) In other cases a borrowed suffix is phonologically assimilated to a native suffix of similar sound shape. (iii) The data point to replacement rather than borrowing if we consider the suffixes of the participle expressing necessity in Chuvash (*-malla/-melle*) and Western Cheremis (*-məlä/-məla*), since in the latter the Chuvash infinitival suffix *-ma/-me* was replaced by the phonetically similar Cheremis past participle suffix *-mV*.

A cseremis képzők túlnyomórészt uráli, ill. finnugor eredetűk, de más rokon nyelvekhez képest elég nagy az idegen eredetű képzők száma is, melyek kevés kivétellel a csuvasból származnak, a tatár eredetű képzők száma jóval kisebb. Több esetben előfordul, hogy a kölcsönzött képző alakilag egybeesik egy uráli eredetű képzővel, vagy hozzá idomul. Ezeket a sajátos eseteket tekintjük át az alábbiakban.

1. a) A nyugati cseremiszenben van egy meglehetősen ritka előfordulása *-i* képző. Ez van meg a (Wichmann) J *šapi* 'Espe' szóban (vö. fi. *haapa* ua.). Wichmann KH *šapki* ua. adatában úgy látszik két képző van: *k* + *i*. Ugyanilyen képzőkapcsolatot találunk a cser. *k kue* 'nyírfa' szó Wichmanntól közölt KH *kuvi, kovi* változataiban is, de itt intervokális helyzetben a *k* szabályosan spirantizálódott.

A tárgyalt *-i* képző a PU **j* folytatása, amely a rokon nyelvekben egyaránt előfordul denominális és deverbális nomenképzőként (l. MSFOu 65: 48–55; Kövesi 1965: 157–158).

A nyugati cseremis *-i* képző több összetett képző első komponensként is előfordul, pl. (Wichmann) KH *wažik* 'Verzweigung' (vö. *waž* ua.); (Beke) K *luđikā* 'világosszürke' (MNYSZ 4: 1338) (vö. P B M UJ CČ stb. *luđo* 'szürke'; uo.); ny. *corγitā* 'átható (hang)' (vö. ny. *corγāžam* 'csipog').

Az utóbbi három példa közül kettőt Wichmann is tárgyal (SUSA 30/6: 10–11). Ő a cser. *-ik* képzőt a finnben is előforduló *-i* (PU **j*) kicsinyítő és a PU **k* denominális nomenképző összetételének tartja, ami kielégítő magyarázatnak tűnik.

Az *-ikā* képző nagy hasonlóságot mutat a fi. *mustikka* 'fekete áfonya' szó képzőjével (l. Wichmann: i. m. 10). Az *-i* komponens bizonyára közös is bennük, a *-ka/-kā* azonban valószínűleg csuvas eredetű a cseremiszenben, de ezzel itt nem foglalkozunk.

Az *-itā* képzőt csak Galkin tárgyalja (1966: 63), s a PU *j, valamint a PU *t denominális nomenképzők összetételének tartja.

A felsorolt példák kellőképpen bizonyítják, hogy létezik a nyugati cseremiszből egy PU *j-re visszavezethető *i* denominális nomenképző.

Egy sor onomatopoeitikus eredetű cseremiszi szóban, mint amilyenek a k. *čaldār-čoldār* ua.); k. *luňžāri* 'roskatag, gyenge' ~ ny. *lānzāri* 'szétfoszló, ócska' (vö. k. *luňžāryem* 'elgyengül, elhasználódik'), szintén *-i* képző van, de ez nem azonos a fentebb tárgyalttal.

A csuvasban hasonló jelenséggel találkozunk. Ugyancsak onomatopoeitikus szavakból képez melléknevet az *-i* képző, pl. *jāltārti* 'ragyogó, fénylő' (vö. *jāltārt* 'pulzáló fény'); *lāpārti* 1. 'fecsegő'; 2. 'taknyos' (vö. *lāpārt* 'cuppogás, locsogás hangja'). (A példák a ČuvRSI-ből származnak).

A csuvas-cseremiszi egyezések alapján Galkin (1966: 70–71) is úgy véli, hogy az *-i* képző ezekben az esetekben csuvas eredetű.

b) A cser. *-ak/-āk* képző egyaránt előfordul denominális és deverbális névszóképzőként, amint azt a következő példák is bizonyítják: k. *kumdāk* ~ ny. *kāmdāk* 'szélesség' (vö. k. *kumda* ~ ny. *kāmda* 'széles'); k. *šalāk* ~ ny. *šelāk* 'hasadék' (vö. k. *šelam* ~ ny. *šelām* 'hasad').

Wichmann (JSFOu 30/6: 11–12) a tárgyalt képzőt a PU *kk-ra vezeti vissza. Ezt Lehtisalo (MSFOu 72: 365) is elfogadja. Galkin (1966: 44) a cseremiszi denominális képzőt Wichmann és Lehtisalo nyomán uráli eredetűnek tartja, a deverbálist azonban csuvasnak.

A csuvasban valóban van egy azonos hangalakú deverbális nomenképző (l. Levitskaja 1976: 154–155), amelynek megfelelője van a török nyelvekben.

A cser. (Beke) BJ U JT *katāk*, JO K *kātāk* 'letört darab' (MNySz 3: 672) szó lehetne belső fejlemény is, hiszen megvan a (Beke) P B M U C Č JT *katem*, JO V K *kātem* 'letör' ige (l. i. h.). Sokkal valószínűbb azonban, hogy a cseremiszi *katem* igétől függetlenül kölcsönözte a *katāk*, *kātāk* alakokat (vö. csuv. Paasonen *kaDāk* 'darab, eltört darab, cserép, csorba'). A cseremiszi nyelvérzék ez utóbbi szó képzőjét összekapcsolja a finnugor eredetű szavak *-ak/-āk* képzős alakjaival. Ahhoz, hogy ez utóbbiakban is csuvas eredetűnek tartsuk a képzőt, nyilván több ilyen képzős csuvas kölcsönzésre lenne szükség. Ezek száma azonban rendkívül csekély.

c) A *-t/-δ* igeképző a cseremiszből képezhet igéből igét, mint a (Beke) B M UJ *woltem*, C Č *wolδem*, V K *waltem* 'levesz' (MNySz 1: 178) (vö. P B M U C Č J *wolem*, V K *walem* 'leszáll, leereszkedik'; i. m. 176) szó esetében. Főnévből is gyakran képez igét, pl. (Beke) B U CK *lūmdem*, Č JT *lūmdem*, K *lōmdem* 'nevez, elnevez' (MNySz 4: 1374) (vö. P B M U C stb. *lūm* 'név'; i. m. 1371) és melléknévből úgyszintén, pl. (Beke) B UJ *joškartem*, USj. *jōškartem*, M CŰ *d'oškartem*, CK Č JT *jokšartem*, JO *jaškartem*, K *jakšartem* 'pirosít, pirosra,

vörösre fest' (MNYsz 2: 505–506) (vö. P M MK CÜ *d'oškar*, B UJ stb. *joškar* 'vörös, piros'; i. m. 505).

Galkin (1966: 107) a tárgyalt képző eredetét kutatva megállapítja, hogy Budenz (UA 123, 151) felfogása, miszerint itt egy **t* és egy **d* finnugor eredetű képzővel van dolgunk, valamint Györke (1934: 15, 18) és Lehtisalo (MSFOu 72: 290; 321) véleményét, akik PU **t*-re és **tt*-re vezetik vissza a cseremiszi képzőt, nem lehet elfogadni. Szinnyeinek (NyH⁷ 73) ad igazat, aki csupán egy **t* képzőt tesz fel a cseremiszi képző előzményéül.

Galkinnak (i. m. 108) igaza van, mikor azt mondja, hogy nem lehet két különböző képzőről beszélni, mivel a *d* variáns csak bizonyos hangtani helyzetben, jelesül *m*, *n*, *ŋ* után keletkezett zöngésülés eredményeképpen, a *δ* ugyan csak másodlagosan zöngésült és spirantizálódott a volgai nyelvjárásban *t*-ből.

Galkinnak abban igaza van, hogy a tárgyalt cseremiszi képző korábbi alakja minden nyelvjárásban *t* volt. Ez azonban nem a PU **t*, hanem a **tt* szabályos folytatása a cseremiszi (l. Bereczki 1994: 40), s így az OFUJa (376) véleményét kell elfogadnunk, amely szerint a cser. *t* igeképző a főként kauzatív szerepű PU **tt* képzőre megy vissza.

Galkin (i. m. 107) megemlíti, hogy Fedotov (1965: 45–46) csuvas eredetűnek tartja a cser. *t* igeképzőt, de a későbbiekben nem foglalkozik a kérdéssel, pedig van valami igazság Fedotov állításában. A csuvasban igen elterjedt egy azonos funkciójú *-t* igeképző, pl. *vəre-* 'forr' ~ *vəret-* 'forral'; *lar-* 'ül' ~ *lart-* 'ültet' (l. Egorov 1957: 175). Sok ilyen ige átkerült a csuvasból a cseremiszibe, pl. csuv. *pəkərt* 'meghajlít' > cser. k. *pü̇ərtem* ~ ny. *pə̇ərtem* ua.; csuv. *salat-* 'szétszór' > cser. k. *šalatem* ~ ny. *šälätem* ua. stb. Az esetek jelentős részében a cseremiszi nemcsak a csuvas *t* képzős igét kölcsönözte, hanem az illető szó más alakját vagy alakjait is, amiből a cseremiszi nyelvérzék számára világos a *t* esetében, hogy képzőről van szó, s ezt azonosítja az azonos alakú és funkciójú uráli képzővel.

d) A PU **m* denominális és deverbális nomenképzőnek (l. Lehtisalo MSFOu 72: 82–86) több alakváltozata van a cseremiszi. Ezek egyike a denominális és deverbális *-ma/-mä* nomenképző. Ez van meg a (Wichmann) U *šolkama*, KH *šälkama* 'Brustspange'; (Beke) B *jü̇mä*, ČN *jü̇mä*, JT *jü̇ma* 'ivás' (MNYsz 2: 581) (vö. UP *jü̇am*, V KA *jü̇äm* 'iszik'; i. m. 580) szavakban.

Fedotov (1965: 27) ilyen szavak alapján, mint a cser. *pasma*, *pašma* 'mosásra szolgáló tutaj a folyónál' < csuv. *posma/pusma* 'lépcső'; cser. *čäkma* 'karókerítés' < csuv. *təkme*, *čikme* ua., a cseremiszi *-ma/-mä* képzőt csuvasnak tartja.

Fedotov feltevésének ellene mond az előbb idézett cser. *šälkama*, *šolkama* szó, melynek egyes rokon nyelvi megfelelőjében szintén megvan a tárgyalt képző (vö. mord. E *sulgamo*; lp. N *čulgum*; UEW 774).

A cseremiszi tatár jövevényszavaiban is előfordul a *-ma/-mä* képző. A Fedotovtól idézett cser. *pasma*, *pašma* is (Beke) P B M *pasma*, MK UP C *pašma*

'palló, bürü' (MNYsz 6: 1755) adatai alapján ítélve inkább tatár, mint csuvas jövevényszó. Emellett szól az adatok keleti elterjedése és a jelentés is. Räsänen (MSFOu 50: 51) mindenesetre a tat. *basma* 'Steg' szóból magyarázza, s a cser. *pošma* alakot tartja csuvas kölcsönzésnek. Tatár eredetű a cser. *šarlama* 'hoher Wasserstand im Frühling' < tat. (TatRSI.) *šarlama* 'vizesés' (l. MSFOu 50: 63).

A csuvas és a tatár kölcsönzésekben a tárgyalt képző természetesen csuvas, ill. tatár eredetű, más esetekben uráli.

2. A második csoportba azokat az eseteket sorolom, amelyekben a kölcsönző képzőjét a cseremiszből egy alakilag hasonló saját képzőhöz idomítja.

a) A fentebb tárgyalt cser. *-ma/-mä* képzőnek van egy csak deverbális nomenképzőként használt *-em* változata. Ez van meg a (Beke) B M *kučem*, UP CÜ *kučem*, CK Č *küčem*, JT *kücem*, K *käčem* 'fogó'(fn) (MNYsz 4: 1087) (vö. P BJp U CÜ *kučem* stb. 'megfog, elfog'; i. m. 1086).

Lehtisalo (MSFOu 72: 97) fenntartás nélkül azonos eredetűnek tartja a cser. *-ma/-mä* és az *-em* képzőket.

Galkin (1966: 47) visszautasítja Fedotov (1965: 25–28) feltevését, aki szerint a cser. *-em* képző az azonos funkciójú csuv. *-əm/-əm* átvétele. Ez hangtani szempontból valóban elfogadhatatlan. A Fedotov említette csuvas képző jó néhány kölcsönzóban változatlan formában őrződött meg a cseremiszből, pl. csuv. *čätəm* > cser. k. *čätəm* 'türelem'; csuv. *juχəm* 'folyás' > cser. (Beke) JT *joyəm wüt* 'folyóvíz' (MNYsz 2: 460) stb. Elég sok esetben megvan a cseremiszből csuvas kölcsönzéseként az alapige is, pl. k. *čätəm* 'túr', k. *joyəm* 'folyik'. Ezekben az esetekben a cseremiszből külön kölcsönözött az ige és a képzett névszót.

Vannak esetek, mikor a csuv. *-əm/-əm* képzőnek a cseremiszből *-em* felel meg, pl. csuv. *pəram* > cser. *pürem* 'rác' (vö. cser. k. *pürem* 'fölhajt, beszeg'); csuv. *χušəm/χošəm* > cser. *ušem* 'egyesülés' vö. cser. *ušem* 'egyesít' (Fedotov i. m. 26).

Ez utóbbi esetekben nem mondhatjuk, hogy a cseremiszből átvette a csuvas képzőt, hanem a hasonló hangzású és funkciójú cser. *-em* képzővel helyettesítette.

b) A szükségességi igenév képzője a nyugati cseremiszből dialektusban és a vele szomszédos volgai alnyelvjárásban *-mälä/-mälä* (a volgaiban a palatoveláris egyeztetés hiánya miatt a képzőnek csak a veláris változata van meg), pl. *tolmälä* 'jönni kell' ~ *äləmälä* 'élni kell'. A szomszédos török nyelvek közül a csuvasban van olyan szükségességi igenév, amely nagy hasonlóságot mutat a cseremiszből, ennek a képzője *-mälle/-mälle*, pl. *purin te šakänta kilmelle* 'mindenkinek ide kell jönnie' (l. Andreev 1961: 217).

Andreev (1958: 162) a cser. *-mälä/-mälä* szükségességi igenevet csuvas kölcsönzésnek tartja. Valóban nagy az alaki és a funkcióbeli hasonlóság a két igenév között, de a kölcsönzés feltevésének hangtani akadályai vannak. A csuvas képző első magánhangzója nem redukálódhatott a cseremiszből. Ilyesmire nincs példa a cseremiszből nyelv csuvas és tatár kölcsönzésekben.

Galkin (1964: 162) szintén elutasítja a csuvas kölcsönzés feltevését.

A csuvas és a nyugati cseremiszi szükségességi igenév közötti nagy alaki és funkcióbeli hasonlóság mindamelllett nem lehet véletlen. Szerintem az történt, hogy a cseremiszi a csuvas képző első komponensét, a *-ma/-mε* infinitívusz-képzőt az alakilag hasonló *-mV* befejezetlen melléknévi igenévképzővel helyettesítette, tehát egy népetimológiaszerű jelenséggel van dolgunk. A csuvas *-la/-lε* latívuszragot (az *l* geminációja a csuvasban kései) pedig változatlanul átvette. Ezt az is segítette, hogy a cser. *-škälä/-škäla* approximátívuszragban a névszóragozásban is előfordul ugyanaz a rag. Hogy a cseremiszi nyelvérzék a csuvas *-malla/-melle* képzőben a *-la/-lε* végződést helyesen latívuszragnak fogta fel, az is mutatja, hogy a cseremiszi nyelvterület keletebbi vidékein, ahol *-man* a szükségességi igenév képzője, az ősi *-n* (< PU *n) latívuszraggal helyettesítik. A *-man* képző *-n*-jét Galkin (1964: 161) is latívuszragnak tartja.

Rövidítések

- Andreev, I. A. [Андреев, И. А.] (1958), Причастия долженствования на *-malla* (*-melle*) в чувашском языке. In: Ученые записки Чувашского Педагогического института, вып. VI. (Серия филологическая). Чебоксары.
- Andreev, I. A. [Андреев, И. А.] (1961), Причастие в чувашском языке. Чебоксары.
- MNySz = Beke (1997–2002)
- Beke Ödön (1997–2002), Mari nyelvjárási szótár. 1–9. 1997–2002. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Bereczki, Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. SUA 34.
- Budenz, József (1884–1894), Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. MTA, Budapest.
- ČuvRSI. = Чувашско–русский словарь. Москва, 1961.
- Egorov, V. G. [Егоров, В. Г.] (1957), Глагол. In: Материалы по грамматике современного чувашского языка. Чебоксары.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1965), Исторические связи чувашского языка с языками угро-финнов Поволжья и Перми. Чебоксары.
- Galkin, I. S. [Галкин, И. С.] (1964), Историческая грамматика марийского языка. Часть I. Йошкар-Ола.
- Galkin, I. S. [Галкин, И. С.] (1966), Историческая грамматика марийского языка. Морфология. Часть II. Йошкар-Ола.
- Györke, József (1934), Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungssuffixe). Tartu.
- A. Kövesi Magda (1965), A permi nyelvek ősi képzői. Budapest.
- Lehtisalo, Toivo (1936), Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. MSFOu 72.

Levitskaja, L. S. [Левитская. Л. С.] (1978), Историческая морфология чувашского языка. Москва.

OFUJa. = Основы финно-угорского языкознания. I. Москва 1974.

Szinnyei József (1927), Magyar nyelvhasználat⁷. Kókai Lajos Kiadása, Budapest.

TatRSI. = Татарско–русский словарь. Москва, 1966.